

L'excavació i la conservació del jaciment del poble de Santa Creu de Rodes

El jaciment de Santa Creu de Rodes és un poble medieval, les runes del qual es varen començar a excavar l'any 2006. Els treballs d'aquesta primera fase d'intervencions, que va durar fins al 2017, es varen emmarcar dins la línia de recerca *Hàbitat fortificat i altres formes d'assentament a la Catalunya medieval* de la Universitat de Barcelona, programada pel Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica. Els diferents projectes arqueològics, encapçalats per Montserrat Mataró, Imma Ollich i Anna Maria Puig, varen comptar amb el suport del Museu d'Història de Catalunya, gràcies als successius convenis signats, i, a partir de l'any 2013, amb el de l'Agència Catalana del Patrimoni Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, amb la col·laboració anual del l'Ajuntament del Port de la Selva. És dins aquest terme, precisament, on s'ubica el conjunt monumental de Sant Pere de Rodes que, a més del poble de Santa Creu, inclou el monestir benedictí de Sant Pere i el castell roquer de Sant Salvador.

Les primeres campanyes es varen fer amb la participació d'estudiants de diferents universitats catalanes, que venien al jaciment a realitzar les seves pràctiques de carrera. Aquí s'han format arqueòlegs que avui estan exercint la professió en altres jaciments del país. Les excavacions d'aquests anys es varen centrar en la zona oest i sud del poble, la immediata a la plaça que s'estén per davant de la façana de l'església. Els resultats d'aquests treballs, que es troben publicats en diverses revistes especialitzades, varen permetre conèixer la seqüència cronològica de la ocupació del poble i la seva evolució urbana entre la segona meitat del segle XII i el final del segle XV. Així mateix, es va fer evident que al voltant de l'església, en bona part de l'espai que després varen ocupar les cases, hi havia hagut una àmplia necròpolis que es va datar, gràcies a les anàlisis de ^{14}C practicades, entre els darrers anys del segle VIII o IX i fins a principi del segle XI.

A partir de l'any 2019, i prenent com a base els estudis anteriors, es va optar per seguir descobrint altres zones del jaciment, amb

Anna M. Puig i
Griessenberger,
arqueòloga i
presidenta de
l'Institut d'Estudis
Empordanesos

David Mallorquí i
García, conservador-
restaurador (Signinum
Restaura SL)

l'objectiu principal de conèixer major superfície del poble i acabar d'analitzar el seu urbanisme, i amb la intenció d'obtenir informació de cares al projecte d'adequació i museïtzació de les ruïnes, que en aquest moments es troba en fase de preparació. Les campanyes d'aquests darrers 5 anys han rebut el tractament d'excavacions preventives i han estat íntegrament finançades per l'Agència Catalana del Patrimoni Cultural. Al llarg d'aquest temps s'ha intervingut a la zona sud del poble i al barri extramurs d'aquesta part, que s'estén cap el sud-oest al llarg del camí que menava cap al monestir de Sant Pere, i també en tota la zona nord, on s'ha fet evident una nova illa de cases formada al costat del temple.

Fins a dia d'avui, s'ha descobert una superfície de poc més de 5.500 m², i s'han definit els límits est, oest i sud del poble. Queda, encara per excavar, tota una zona de cases que es desenvolupa extramurs, al nord, on, ara per ara, no està previst d'intervenir. La prioritat, com s'ha dit, és la d'ordenar aquests espais, per tal que el visitant pugui gaudir de la contemplació de les restes del poble i sortir-ne degudament informat. Al mateix temps, és important invertir en presentar adequadament els espais descoberts, per tal de garantir que les runes siguin comprensibles, alhora que s'actua en la seva consolidació definitiva. Cal dir que, preventivament, cada campanya ha comptat amb un equip de professionals, que ha fet possible que aquelles parts més sensibles fossin degudament restaurades, tal com comentarem en la segona part d'aquesta publicació.

És impossible presentar aquí els resultats d'aquests quasi 20 anys de recerques, entre els quals també comptem els que es varen fer entre el 1989 i el 1991 dins l'església, fase que es va incloure en el *Pla Director de Sant Pere de Rodes* i que va permetre conèixer les successives fases arquitectòniques de l'edifici, de l'*ecclesiam Sanctae Crucis* que apareix documentada per primer cop l'any 974 com a possessió del monestir de Sant Pere. Està prevista la publicació d'una monografia completa en què no només es detallarà la informació dels treballs arqueològics, sinó també els resultats dels diversos estudis fet pels especialistes que han participat en l'anàlisi dels materials que s'han recuperat durant les excavacions.

Intentarem, no obstant això, fer una síntesis del que coneixem fins a dia d'avui, que correspon a les restes d'unes 30 cases, si tenim en compte la superfície que tenien tal com es varen abandonar a final del segle xv. En primer terme, si ens referim a l'urbanisme, comentar que aquestes cases es trobaven distribuïdes al voltant de la plaça i al llarg del carrer principal que travessava el poble de nord a sud, carrer que a cada extrem desembocava en un portal. Al portal nord hi arribava la via que comunicava Santa Creu amb les poblacions del territori immediat, mentre que del portal sud sortia el camí que es dirigia cap el monestir de Sant Pere. Des de la plaça partien diversos carrerons que permetien l'accés a les diferents illes de cases construïdes al voltant de l'església, en tant que edifici principal i aglutinador de la població. El primer element a destacar d'aquesta urbanització és la seva adaptació al terreny, que, a part de rocós, fa un acusat pendent de baixada cap a l'est i cap al sud. Mentre la població inicial es va ajustar al petit replà on hi havia l'església, superfície que ben segur també es va arranjar a l'època, a partir del moment en què el poble va créixer demogràficament, es va veure obligat a expandir-se

Vista general, des de migdia, de les restes excavades fins a dia d'avui (foto Pau Castillo)

cap a aquests espais perimetrals i desnivellats, superfícies que es van haver de retallar i rebaixar per tal de poder fonamentar degudament les noves cases. La solució va passar per aterrar les construccions i establir *plataformes* a diferents nivells.

Quant a la planta de les cases, dir que tal com ens han arribat podria semblar una mica caòtica quant a la distribució interior, atès que en les darreres fases es varen anar modificant amb l'afegit d'unes parts i l'anul·lació d'unes altres, tot canviant els accessos de lloc. En aquesta fase final les cases tenien una superfície entre 60 i 100/120 m², *grosso modo*. En origen, però, en la fase de formació i ordenació de l'urbanisme del poble, que hem de situar entorn de la segona meitat del segle XIII, es va partir d'un mòdul constructiu regular, d'àmbits rectangulars llargs i estrets. Les cases de major entitat podien estar formades per 2 o 3 d'aquests mòduls, mentre que altres eren més modestes, ja sigui per la seva funció o per la capacitat dels seus ocupants. Aquestes construccions, fetes enterament amb pedra de la zona disposada en sec, constaven de planta baixa i pis, mentre que la coberta era de teula. S'han identificat alguns espais a cel obert que correspondrien a patis.

El mobiliari arqueològic que s'han recuperat a l'interior dels edificis ens ha permès identificar quin tipus d'ocupació es feia a les diferents parts de la casa i, en alguns casos, quina era l'activitat dels seus habitants. A part de la vaixel·la de taula, així com de cuina i rebost, i altres utensilis domèstics, s'han recuperat eines de treball o funcionals. Didals,

agulles i tisores, falçs, aixades i podalls, encluses i pedres per esmolar les eines, ferradures, llums d'oli, panys i claus, golfos i xarneres, molls, clemàstecs i atiadors, entre d'altres, en són un exemple. La qualitat d'aquest mobiliari, que va quedar colgat sota la runa dels edificis, denota el poder econòmic dels seus ocupants i els seus gustos, en cadascuna de les fases d'ocupació del lloc.

Si ens referim a l'evolució cronològica del jaciment, a part de la fase prèvia que correspon al cementiri que s'estén al voltant de la primitiva església, al que ja ens hem referit, s'han descobert indicis de les primeres cases que es varen construir al voltant de la parròquia, construccions que s'han datat a partir de la segona meitat del segle XII. Hem de dir que la funció de parròquia no s'assoleix fins l'any 1123, data d'una suposada consagració en temps del bisbe Berenguer de Girona. No obstant això, el temple abans ja degué fer les funcions preparroquials del terme immediat, una població dispersa que habitava els masos de la zona. La construcció de cases damunt del cementiri va fer que moltes de les tombes es malmetessin, segurament les més recents i, sobretot, les que hi havia allà on fou necessari retallar roca per a fonamentar les cases. Sabem que en aquesta fase l'església es va fer més gran i el cementiri es va traslladar i agrupar al costat sud d'aquesta. A partir de la segona meitat del segle XIII hem de parlar d'una autèntica fase d'expansió i creixement. Segurament és ara quan el poble supera els límits del clos de les torres portal, i s'estén tant cap al nord com cap al sud, i forma els ravals en els marges dels camins de sortida i arribada al lloc. Les construccions anteriors s'amortitzen o s'aprofiten per a fonamentar noves cases al damunt, alhora que els habitants del lloc incrementen la seva activitat i la relació amb el monestir de Sant Pere, del qual sempre dependran, així com amb les poblacions de l'entorn.

A la fase de creixement en seguirà una de davallada, que comença patir les conseqüències de la situació socioeconòmica de l'època a partir de mitjan segle XIV. La inseguretat per la proximitat a la costa, la pesta i les males anyades en són uns dels factors determinants. L'estudi d'un capbreu de la celleria del monestir, que data de l'any 1420, estudiat per Sònia Masmartí i Arnald Plujà, posa de manifest l'existència d'algunes cases abandonades i en ruïnes ja en aquesta època. No obstant això, es va seguir vivint en el lloc. Les cases que es varen mantenir en ús eren grans i d'una certa riquesa. Alhora, l'església es va seguir ampliant i reformant amb la construcció d'una sagristia i, anys més tard, amb unes naus laterals i una galilea.

L'abandonament definitiu de Santa Creu va tenir lloc a final del segle XV. El context històric és determinant: la guerra civil catalana i el conflicte remença varen donar el cop final als seus habitants, que vivien del mas i les terres que tenien en el territori. També hi va jugar un paper important la pròpia decadència del monestir, també en hores baixes, tal com fa palès l'absentisme del seus abats i una comunitat afectada per la situació. Aquesta cronologia és fa evident en tots els nivells d'enderrocs de les cases que excavades, construccions que acaben caient, sobretot, a partir del moment en què se'ls sostreuen les teules de la coberta per a ser reaprofitades. L'abandonament del lloc l'hem detectat a partir del moment en què les portes foranes es tapien des de l'exterior, per tal que no hi entri ni gent ni bestiar, tot i que l'interior no s'acaba de buidar, no fos que haguessin de tornar.

Planta de la totalitat de les restes descobertes entre els anys 2006 i 2023

Sigui com sigui, l'església segueix donant serveis religiosos, tot i que passa a dependre de la parròquia de Sant Esteve de Mata, de la Selva de Mar, el 1563. A partir d'aquest any, l'administració de l'església de Santa Helena, advocació que substitueix a la de Santa Creu a partir de principi del segle XVI, es fa des de la rectoria d'aquesta altra parròquia. Al llarg del segle XVII el bisbat de Girona es preocuparà de reclamar que es repari l'església, mentre que els abats del monestir també faran valer els seus drets, en tant que propietaris d'aquesta, tot demanant que els habitants de l'antiga parròquia compleixin amb els sagraments i s'enterrin en el seu fossar, al mateix temps que qüestionaran les visites pastorals del bisbat, motiu de llargues disputes i conflictes d'interessos. El temple acabarà vigilat per un ermità, que en principi viurà modestament dins l'església, però que, finalment, ocuparà una casa construïda al costat i damunt mateix de la sagristia. Santa Helena seguirà com a ermita fins a final del segle XIX.

Les intervencions de conservació-restauració

Les campanyes d'excavació arqueològiques realitzades, que s'acaben de descriure, han anat sempre acompanyades d'intervencions de conservació-restauració de les restes aparegudes. L'objectiu principal d'aquestes feines ha estat el d'assegurar la conservació de totes les estructures i els elements apareguts, d'acord amb uns criteris generals

d'intervenció que es basen, a grans trets, en el respecte màxim a l'obra original, tant en els seus materials constitutius com en els seus sistemes constructius. Es pot dir, doncs, que l'objectiu final de les intervencions és doble: per una banda, assegurar la conservació de les restes descobertes, i d'una altra, proporcionar una lectura fidel a l'obra original. Al llarg d'aquests anys s'ha procedit de manera similar, atesa la naturalesa del jaciment. Desglossem tot seguit les intervencions realitzades.

Un cop finalitzats els treballs arqueològics, s'inicia el procés de neteja i sanejament de les estructures descobertes. Coneixem que aquestes foren construïdes, en la seva pràctica totalitat, amb pedra de la zona (granit, esquists), lligada amb terra. Aquest sistema constructiu, en sec, comporta que sigui altament necessari assegurar els coronaments i les àrees més exposades de totes les estructures per tal de garantir la seva perdurabilitat davant de les inclemències meteorològiques. Es procedeix, primerament, a eliminar i retirar tota la terra present en els coronaments de cada estructura, de manera ordenada i exhaustiva. S'extreu tota la terra existent en cada forat, junta o cavitat, i es neteja l'àrea afectada, aixecant, quan convé, alguna de les pedres i tornant-les a col·locar. Aquest procediment permet també l'extracció i l'eliminació de les plantes fins a les seves arrels, les quals són també responsables de bona part de les alteracions de les restes que ens han arribat.

A partir de l'actuació de neteja descrita, es fan visibles altres alteracions, com ara la manca d'estabilitat dels coronaments, la pèrdua de verticalitat, bombaments, esllavissades, desprendiments, etc., que afecten la conservació de les estructures. Per a la consolidació de les parts més afectades s'utilitza un morter de calç hidràulica, elaborat a l'obra, amb aspecte similar, quant a color i granulometria, al material lligant original. Les pedres originals es va col·locant de forma ordenada en el seu lloc corresponent i, alhora, se'n afegeixen de noves allà on s'havien perdut, tot deixant ben lligats els coronaments i els paraments, i retornant l'estabilitat a les estructures originals. Les pedres emprades són, sempre, de recuperació del propi jaciment, que han estat aplegades durant els treballs de desenrunament realitzats durant les excavacions, pedres que se seleccionen d'acord amb les dimensions i les formes de la pedra de la fàbrica original.

En bona part de les estructures consolidades també cal realitzar actuacions de reintegració/reconstrucció parcials de les àrees perdudes dels seus coronaments i paraments. Aquestes actuacions serveixen, sobretot, per a proporcionar solidesa i protecció a les estructures, però també per atorgar una continuïtat visual i constructiva als murs, i completar millor la seva lectura.

En les actuacions de reconstrucció de les estructures, s'empra també pedra de recuperació procedent del propi jaciment, de dimensions i característiques similars a les parts originals conservades. Es manté l'aparell constructiu i es reproduïx tot mantenint el mateix tipus de pedra, proporcions, disposició, filades, etc., de manera que quedi ben integrada la reconstrucció a l'obra original. En aquest tipus d'actuacions sempre es col·loca un element distintiu que permet diferenciar la part reconstruïda de l'original. En aquests casos se sol emprar una malla de fibra de vidre, com a element separador, i s'evita que interfereixi visualment en l'observació del conjunt.

Treballs de conservació-restauració realitzats posteriorment als d'excavació (foto David Mallorquí)

Finalment, una altra de les actuacions importants és la de consolidació de les fonamentacions sobre les quals se sostenen les estructures. Aquest tipus d'intervencions són vitals, ja que l'existència d'alteracions en la fonamentació pot comportar la pèrdua completa de les construccions originals si no es realitza una intervenció a temps. Els treballs s'inicien sanejant les àrees afectades, i es retiren la terra i les restes diverses fins arribar a trobar la roca del subsòl. Tot seguit, es construeix un encofrat i s'hi aboca un formigó de calç hidràulica mesclat amb pedres de petites i mitjanes dimensions, fins a omplir l'espai delimitat per l'encofrat. Aleshores, un cop endurit el formigó, es desencofra i es repica la seva superfície per atorgar-li una aparença més basta. Finalment, s'aplica una capa final d'una mescla en sec de terra i calç, per tal de proporcionar un aspecte similar a un retall de terra, que fa que s'integri millor la nova fonamentació al seu entorn.

En resum, les intervencions de conservació-restauració tenen com a objectiu no només la consolidació i l'estabilització de les estructures o elements arqueològics, sinó també la restauració de la seva lectura original. Per a obtenir bons resultats, però, és necessari haver interpretat degudament cada estructura o element, tasca en què la figura de l'arqueòleg esdevé indispensable, ja que permet als conservadors-restauradors assolir els objectius esmentats i arribar a fer visibles les particularitats constructives, les diverses fases i sistemes constructius, la tipologia dels materials, etc. Aquesta interdisciplinarietat és la que ha permès, fins a dia d'avui, recuperar el conjunt de l'antic poble de Santa Creu de Rodes i poder oferir al públic visitant una lectura didàctica de les seves restes arqueològiques.

